

Evolution of Endowment in Iranian Villages and Their Social Aspects (Study of Endowment in Rural Areas of Chenaran County, Razavi Khorasan Province)

Kobra Sahragard¹ | Younes Nourbakhsh²

1. Department of Social Development, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: p.sahragard@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: ynourbakhsh@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 10 August 2024

Received in revised form: 24 October 2024

Accepted: 12 February 2025

Published online: 15 March 2025

Keywords:

Chenaran Rural Endowments, Evolution in Endowment, History of Iran, Religious Tradition of Endowment, Social Dimensions of Endowment.

ABSTRACT

Throughout history, endowments, as a religious tradition in most Islamic societies, have been a significant factor in alleviating poverty and deprivation. Based on 464 pertinent endowment documents, the objective of this study is to examine the social aspects and evolution of endowments in the rural areas of Chenaran County prior to and following the Islamic Revolution and land reforms.

This study employs a descriptive-analytical methodology and implements thematic analysis, which is suitable for the data's characteristics.

The findings indicate that the evolution of endowments has occurred in several critical areas, including the extent and number of endowments, the types of endowed properties, the intentions of endowers, the gender of endowers, and their social class. The majority of endowments were dedicated to religious purposes, with a primary focus on “establishing mosques and religious centers”, “mourning the Ahl al-Bayt (AS) and “promoting religious ceremonies”, and “spreading and propagating Islam”. Additionally, some endowments were allocated to public welfare, including “addressing the village's developmental needs”, “healthcare and medical services”, “establishing and expanding educational centers”, and “supporting orphans and the poor”. In the past, endowments were primarily concerned with “the permanence of property”, “preventing the usurpation of property”, and “maintaining family heritage”. However, after the reforms, “property permanence” was given less emphasis, while “preventing property usurpation” and “limiting property seizure” became more significant. Subsequent to the Islamic Revolution, there was a significant increase in the establishment of mosques and religious centers, as well as the promotion of religious rituals.

The results suggest that these transformations have been significantly influenced by socio-political changes. Moreover, this study underscores the enduring role of endowments in shaping rural development, religious practices, and community welfare in Chenaran County.

Cite this article: Sahragard, S. & Nourbakhsh, Y. (2025). Evolution of Endowment in Iranian Villages and Their Social Aspects (Study of Endowment in Rural Areas of Chenaran County, Razavi Khorasan Province) .*Community Development (Rural-Urban)*, 16 (2):265-286. <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.388546.668897>

Authors retain the copyright and full publishing rights. Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.388546.668897>

تحولات وقف در روستاهای ایران و سویه‌های اجتماعی آن (مطالعه وقف در نواحی روستایی شهرستان چناران خراسان رضوی) کبری صحراگرد^۱ یونس نوربخش^۲

۱. گروه توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل: p.sahragard@ut.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل: ynourbakhsh.@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در طول تاریخ، وقف به عنوان سنتی دینی در اغلب جوامع اسلامی آثار فقر و محرومیت را کاهش داده است. هدف پژوهش حاضر، بررسی تحولات وقف در نواحی روستایی شهرستان چناران و سویه‌های اجتماعی آن در دوران قبل و بعد از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی براساس ۴۶۴ وقف‌نامه مربوطه است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۵/۲۰	این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و از لحاظ روش‌شناسی با توجه به نوع داده‌ها از روش تحلیل مضمونی بهره برده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۸/۳	یافته‌ها نشان می‌دهد تغییر و تحولات وقف در «وسعت و تعداد موقوفات»، «نوع رقبات وقفی»، «نیات واقفان»، «جنسیت واقفان» و «طبقه اجتماعی» آنان بوده است. بیشتر نیات مربوط به امور دینی و مذهبی با اولویت «احداث مساجد و مراکز دینی»، «عزاداری اهل بیت (ع) و ترویج مراسم دینی و مذهبی»، «تشر و تبلیغ اسلام» و در مرتبه بعدی امور عام‌المنفعه نظیر «توجه به نیازهای عمرانی روستا»، «امور بهداشتی و درمانی»، «احداث و آبادانی مراکز آموزشی»، «نیازهای ایام و مستمندان روستا» مورد تأکید قرار گرفته است. در موقوفات پیش از اصلاحات ارضی بر «ماندگاری اموال»، «جلوگیری از غصب اموال» و «عقبی‌اندیشی» تأکید داشته‌اند؛ درحالی‌که در وقف‌نامه‌های پس از اصلاحات، «ماندگاری اموال» کمتر و بیشتر بر «جلوگیری از غصب اموال» و «محدودسازی تصرف در اموال» تأکید شده است. پس از انقلاب اسلامی، «تأسیس مساجد و مراکز دینی» و «ترویج مناسک دینی» چشمگیر است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴	نتایج نشان می‌دهد این دگرگونی‌ها متأثر از تغییرات سیاسی-اجتماعی است. همچنین این پژوهش بر نقش پایدار موقوفات روستایی چناران.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵	
کلیدواژه‌ها: ابعاد اجتماعی وقف، تاریخ ایران، تحولات وقف، سنت دینی وقف، موقوفات روستایی چناران.	نتایج نشان می‌دهد این دگرگونی‌ها متأثر از تغییرات سیاسی-اجتماعی است. همچنین این پژوهش بر نقش پایدار موقوفات در شکل‌دهی به توسعه روستایی، اعمال مذهبی و رفاه جامعه در شهرستان چناران تأکید می‌کند.

استناد: صحراگرد، کبری و نوربخش، یونس (۱۴۰۳). تحولات وقف در روستاهای ایران و سویه‌های اجتماعی آن (مطالعه وقف در نواحی روستایی شهرستان چناران خراسان رضوی). توسعه محلی (روستایی-شهری)، ۱۶(۲): ۲۶۵-۲۸۶. <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.388546.668897>

نویسندگان حق نشر و حقوق کامل انتشار را حفظ می‌کنند.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.388546.668897>

۱. مقدمه

وقف یکی از برجسته‌ترین سنت‌های دینی در جوامع اسلامی و از عبادات و صدقات جاریه محسوب می‌شود. این سنت حسنه به معنای تخصیص بخشی از دارایی و اموال برای اهداف عام‌المنفعه و خیریه است و در کشورهای اسلامی نقش مؤثری در تأمین نیازهای اجتماعی، فرهنگی، دینی و اقتصادی داشته است. در ایران نهاد وقف، هم از بعد اقتصادی و هم از بعد فرهنگی و دینی دارای اهمیت فراوان است. در بعد اقتصادی در طول تاریخ، نهادی در حمایت از رفاه اجتماعی و رفع محرومیت از فقرا بوده است. در بعد فرهنگی و دینی ترویج و نشر معارف اصیل اسلامی و توسعه مراکز مذهبی و حفظ میراث فرهنگی را در پی داشته است. از نمونه‌های وقف در ایران می‌توان به آستان قدس رضوی به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین موقوفات ایران که مربوط به حرم امام رضا (ع) در مشهد، موقوفات مسجد شاه (مسجد امام) در اصفهان، موقوفات مسجد جامع یزد و... اشاره کرد. همچنین وقف و موقوفه یکی از اشکال مالکیت املاک و مستغلات در دوره‌های تاریخی مختلف به‌خصوص در نواحی روستایی بوده و بسیاری از عناصر مهم روستایی مانند مسجد، مدرسه، کتابخانه، درمانگاه و زمین‌های کشاورزی، قنوات و... تحت پوشش اعتبارات وقفی راه‌اندازی شده‌اند.

در حال حاضر داده‌های آماری سازمان اوقاف و امور خیریه در سالنامه آماری وزارت ارشاد نشان می‌دهد در سال ۱۴۰۰ در کل کشور بیش از ۲۰۹ هزار موقوفه و یک میلیون و ۳۹۳ هزار رقبه شامل ۷۲ هزار مسجد، ۸ هزار بقعه متبرکه، یک هزار و ۴۰۰ موقوفه درمانی، ۱۳۳ بیمارستان، ۱۲ هزار مدرسه و ۱۹ درمانگاه زیر نظر سازمان اوقاف و امور خیریه فعالیت می‌کنند و استان خراسان رضوی با ۲۶،۵۵۲ موقوفه بیشترین موقوفات کشور را دارد.

پس از مطالعات اکتشافی محقق مشخص شد در حوزه روستایی شهرستان چناران به‌دلیل موقعیت جغرافیایی که نزدیک‌ترین شهرستان به کلان‌شهر مشهد است، این موقوفات سهم گسترده‌ای دارند. اداره موقوفات ملک که وقف‌های شخصی حسین ملک را شامل می‌شود، یکی از گسترده‌ترین وقف‌ها بر آستان قدس رضوی است که توسط حسین ملک طی هشت فقره وقف‌نامه از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۴۰ وقف شده است و از این تعداد، چهار موقوفه مربوط به شهرستان چناران و روستاهای تابع این شهرستان است. همچنین حدود ۵۳۴ موقوفه در این شهرستان تحت نظارت اداره اوقاف و امور خیریه چناران است. از این تعداد بیش از ۴۰۰ موقوفه متعلق به ۷۱ روستا است که بیشترین میزان موقوفه روستایی را نسبت به سایر شهرستان‌های خراسان رضوی دارد؛ بنابراین با توجه به حجم قابل توجه موقوفات و سرمایه‌های مرتبط با آن به‌ویژه در نواحی روستایی این شهرستان، به‌نظر می‌رسد بررسی تحولات نهاد وقف از اهمیت خاصی برخوردار است. همچنین مطالعات نشان می‌دهد وقف نقش بسیار پررنگی در شکوفایی جوامع اسلامی داشته است. به عبارت دیگر، بخشی از اهمیت موضوع این پژوهش به پیامدها و آثار نهاد وقف در جوامع بازمی‌گردد؛ زیرا وقف نقش ملموسی در ارائه خدمات رفاهی و کمک به کاهش فقر داشته است. از طرف دیگر، در دو دهه اخیر کلیدواژه مردمی‌کردن فقرزدایی که بر وجوب گسترش مشارکت‌های مردمی و تأثیر سازمان‌های مردم‌نهاد به‌مثابه حلقه اتصال دولت و فقرا در کاهش فقر اشاره دارد، به‌وفور در اسناد توسعه‌ای کشور به چشم می‌خورد (پیری و صالح‌پور، ۱۴۰۲: ۱۳۷). همچنین وقف با تقویت و افزایش اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، انسجام و همبستگی اجتماعی و آگاهی شهروندان، نقش بسیار زیادی در تقویت سرمایه اجتماعی جامعه دارد (نیازی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۲)؛ بنابراین بررسی تحولات وقف و سوبه‌های اجتماعی آن در نواحی روستایی شهرستان چناران، مسئله اصلی تحقیق شد.

باید توجه داشت که وقف در ایران در دوره‌های مختلف تاریخی دستخوش دگرگونی‌هایی شده است. اصلاحات ارضی در دهه ۱۳۴۰ یکی از مهم‌ترین دوره‌های تحول در زندگی جامعه روستایی بود که نهاد وقف را نیز تحت تأثیر قرار داد. به‌موجب قانون

اصلاحات ارضی در ۲۰ دی ۱۳۴۰ و تصویب‌نامه‌ها و الحاقیه‌هایی که تا پایان اصلاحات در سال ۱۳۵۱ به آن اضافه شد، مراحل پست سر گذاشته شد که طی آن در فواصل زمانی دوره‌های اول تا دوم اصلاحات ارضی، قوانینی که درباره اراضی مختلف وضع می‌شد، زمین‌های وقفی‌ای را که بیشتر در منطقه خراسان بود دربرگرفت. این دوران بر نهاد وقف تأثیرات چشمگیری گذاشت. بسیاری از اراضی وقفی از حالت خود خارج شد و به فروش رسید (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

بنابراین در این نوشتار، اجرای اصلاحات ارضی به‌عنوان یک دوره مهم و تأثیرگذار در نظر گرفته شده است. مسئله مورد توجه بررسی تحولات نهاد وقف و سویه‌های اجتماعی آن در نواحی روستایی شهرستان چناران در دوره‌های قبل و بعد از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی است. سؤال اصلی این است که با توجه به وقف‌نامه‌های موجود، موقوفات نواحی روستایی شهرستان چناران در دوره‌های تاریخی مدنظر دچار چه تغییرات محتوایی و موضوعی شده است و این وقف‌نامه‌ها بازتاب‌دهنده چه سویه‌ها و ابعاد اجتماعی‌ای هستند.

۲. پیشینه پژوهش

مقاله فولادیان و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان «تحلیل تحولات وقف‌های غیرمنقول در دوره قاجاریه، مورد مطالعه: آستان قدس رضوی» به روش تاریخی توصیفی-تحلیلی و مصاحبه انجام شد. یافته‌های این پژوهش نشان داد برخورداری از منزلت اجتماعی واقف، مثبت ارزیابی‌شدن اقدام شاه که به اعتماد مذهبی منجر می‌شد، ثبات اجتماعی و نظم تشکیلاتی آستان، جایگاه اجتماعی و عملکرد متولیان که برخوردار از بازتاب اجتماعی بود و توانایی کسب اعتماد را داشت، بر تحولات وقف تأثیر مثبت داشته است. نوروزی و آریان‌فر (۱۴۰۲) در «تحلیل محتوای اسناد موقوفات روحانیون شهر بارفروش در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)» به روش تحلیل محتوای اسناد دریافتند روحانیان از طریق وقف در امور عام‌المنفعه و مذهبی و خیریه حضور فعالی داشتند. وقف به‌عنوان یکی از سرمایه‌های اقتصادی در دوره قاجار توانست به افزایش نفوذ و اعتبار روحانیون در میان طبقات مختلف اجتماعی منجر شود. کلاته ساداتی و فلک‌الدین (۱۳۹۹) در مقاله «طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع‌الخیرات یزد» به روش تحلیل محتوا دریافتند ابعاد وقف جامع‌الخیرات دینی-مذهبی، تعلیم و تربیت، یاریگرانه، کارگزاری موقوفات و سلامت است. محدودیت‌های عدم خریدوفروش در موقوفات جامع‌الخیرات و بسیاری از موقوفات دیگر ایران مهم‌ترین چالش «وقف» با شرايطی است که بازار مدرن تعیین‌کننده روابط و بنیادهای اقتصادی آن است.

رحیمی‌فر و عبدالقهار (۱۳۹۲) در مطالعه «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه با استناد وقف‌نامه‌ها» نشان دادند توجه خاص شاهان صفوی به تثبیت مذهب شیعه و اثرات این اقدام در امور سیاسی و حکومتی موجب شد که در میان واقفان آستان قدس طبقه حاکم شاهان، درباریان، صاحب‌منصبان اداری و نظامی و به‌طور کلی وابستگان حکومتی نقش اساسی داشته باشند. آنان با ایجاد وقفیات بزرگ در جلب حمایت مردم و در نتیجه تحکیم قدرت سیاسی خود گام مؤثری برداشتند. غینه‌الفاج، صائفور رحمن و خویجه امانه^۱ (۲۰۲۴) در بررسی «وقف در ابعاد اجتماعی و فرهنگی» در دانشگاه اندونزی به این نتیجه رسیدند که وقف در طول تاریخ در تأمین مالی پروژه‌های تمدن اسلامی و توسعه اجتماعی و اقتصادی موفق عمل کرده است. این امر دارای ارزش اقتصادی است و برای رفاه عمومی گسترش می‌یابد. با این حال، برای تحقق این هدف، همکاری همه‌جانبه در این فرایند برای تقویت احساس محبت بین مردم، اعتماد متقابل و به‌عنوان وسیله‌ای برای عبادت ضروری است.

همچنین نیلا سولیستیواتی و همکاران^۱ (۲۰۲۳) پژوهشی با عنوان «مقایسه عملی وقف (وقف اسلامی) در اندونزی و سایر کشورها» در دانشگاه اندونزی انجام دادند و به روش کتابخانه‌ای به بررسی متون مجلات و مقالات پرداختند. نتایج این مطالعه فقدان اجتماعی‌سازی را یکی از چالش‌هایی می‌داند که برای بهبود مدیریت وقف مطرح است؛ زیرا جامعه قوانین وقف را به‌خوبی درک نمی‌کند. به‌علاوه برای تشویق وقف و پویاتر شدن آن، روش وقف تخصصی را می‌توان برای ثروتمندان به‌عنوان بخشی از مدیریت ثروت معرفی کرد و وقف مشترک را می‌توان به‌منظور کمک به فقرا پیشنهاد داد برای اینکه بتوانند نیازهای اولیه خود مانند مسکن، بیمارستان و... را برطرف کنند.

محد اويس^۲ (۲۰۲۴) در پژوهش «اصلاح مدیریت وقف: راهی برای کاهش فقر در جوامع مسلمانان» به روش تحلیل محتوا و تحلیل اسناد در مالزی نشان داد مؤسسه وقف دارای منابع مالی و زیرساختی قابل‌توجهی است که می‌تواند نقش مهمی در کاهش فقر در جوامع مسلمانان ایفا کند. از نظر تاریخی، وقف برای تأمین درآمد، حمایت از رفاه اجتماعی و توسعه اقتصادی و تقویت زیرساخت‌ها در دوره‌های طولانی مورد استفاده قرار گرفته است. این مقاله توصیه می‌کند که سیاست‌گذاران مدیریت وقف را اصلاح کنند و مشارکت واقفان را در کاهش فقر تشویق کنند.

براون^۳ (۲۰۰۸) در مطالعه «موقوفات اسلامی و اقتصاد در سنگاپور پیدایش یک سرمایه‌داری اخلاقی، ۱۸۳۰-۲۰۰۷» بر منافع اقتصادی ریشه‌دار در خیریه‌های اسلامی تأکید کرد و به این نتیجه رسید که انباشت زمین و ملک، فعالیت‌های تجاری و مالی، به‌جای نقش آن‌ها در تأمین رفاه اجتماعی، فرصت‌های آموزشی و امکانات برای افراد برای انجام حج ضرورت دارد. در این مقاله توجه به ماهیت «سرمایه‌داری اخلاقی» در وقف داده شد و کاربرد و موفقیت مالی اسلامی در بهره‌برداری تجاری از این دارایی‌ها ارزیابی شد. بیشتر مطالعات بر وقف در سطح ملی یا شهری متمرکز شده‌اند. در این میان، مطالعه‌ای که به‌طور اختصاصی وقف روستایی را در بستر تحولات تاریخی بررسی کند، مشاهده نمی‌شود. پژوهش حاضر با هدف بررسی تغییرات محتوایی و موضوعی وقف‌نامه‌های نواحی روستایی شهرستان چناران در سه دوره تاریخی (پیش از اصلاحات ارضی، پس از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی) و تحلیل ابعاد اجتماعی آن‌ها، به این خلأ پژوهشی پاسخ می‌دهد.

۳. چارچوب مفهومی و نظری

۳-۱. مفهوم وقف

وقف^۴ به معنی ایستادن و در اصطلاح حبس مال یا ملک به‌منظور مصرف عامه مردم به‌کار گرفته می‌شود که اگر به معنی آن در زبان انگلیسی توجه کنیم، باز به همین نکته اشاره شده است.^۵ با توجه به این مفهوم در باب وقف می‌توان گفت آنچه در اموال و دارایی وقف جابه‌جا می‌شود منفعت آن است و اصل مال می‌ماند و مردم از منافع آن بهره‌مند می‌شوند. همین ماندگاری آن را از سایر مسائل مالی اسلامی متمایز می‌سازد. وقف از نظر منافع نیز بر دو قسم است که عبارت‌اند از: ۱. وقف انتفاع مثل مسجد، مدرسه، دانشگاه، جاده و...؛ ۲. وقف منفعت که سود آن می‌تواند در جهت منافع عموم گرفته شود. برای مثال از اجاره یک ملک یا درآمد محلی در جهت ساخت مسجد، دانشگاه، پل و... استفاده کرد (سولقانی، ۱۳۸۸: ۳۲).

1. Nila Sulistiawati et al.

2. Mohd Owais

3. Brown

4. Endowment

5. To give a Permanent income to (a Person, Institution, etc.)

۲-۳. وقف به عنوان نهاد غیردولتی مذهبی

از دهه ۱۹۹۰، با تغییر مفهوم توسعه و رشد رویکردهای پسااستعماری، تشکلهای مذهبی و نهادهای مبتنی بر ایمان به عنوان بازیگران مهم در سیاست گذاریهای اجتماعی مطرح شده اند. این سازمان ها به دلیل ارتباط نزدیک با جوامع محلی، توانایی اجرای برنامه هایی متناسب با نیازهای مردم را دارند و با بهره گیری از سرمایه اجتماعی خود، در تأمین خدمات و کمک رسانی مؤثرند. درواقع تشکلهای مذهبی از طریق بسیج پیوندهای اجتماعی، شبکه های حمایتی قدرتمندی ایجاد می کنند (ویلیس^۱، ۱۳۹۳: ۱۴۸). افزون بر این، سازمان های غیردولتی (اعم از دینی و غیردینی) برای جبران شکست های دولتی در حکمرانی، نقش مهمی در هم افزایی و بهره گیری بهینه از ظرفیت های اجتماعی ایفا می کنند (قربانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۳۹).

اصطلاح نهادهای دینی به تازگی مورد توجه قرار گرفته است، اما این نهادها پیش از آن نیز در کمک های خیریه، امداد رسانی و خدمات اجتماعی فعال بوده اند؛ برای مثال، هیئت های مسیحی قرن ها در حوزه های بهداشت، آموزش و کمک های بشردوستانه نقش داشته اند و فعالیت آن ها اغلب با امپریالیسم و سیاست های استعماری پیوند خورده است. در اسلام، چارچوب زندگی دوجهان بینی به مشارکت مثبت در امور اجتماعی، خیریه و رفتارهای فداکارانه در روابط اقتصادی و بازار منجر شده است. وقف به عنوان یکی از سنت های حسنه اسلامی، نقش مهمی در تأمین مالی پروژه های عمومی نظیر ساخت مدارس، بیمارستان ها و دانشگاه ها داشته است (مدی^۲، ۲۰۰۵: ۴۸).

از نظر تاریخی، کار خیریه و خدمات اجتماعی در سایر ادیان نیز مشهود است. در قرن بیستم، سازمان های مبتنی بر باورهای مذهبی بازیگران مهمی در رفاه و توسعه اجتماعی بودند. در دهه ۱۹۸۰، سیاست های نئولیبرال و برنامه های تعدیل ساختاری موجب شدند این سازمان ها، به ویژه در کشورهای درحال توسعه، جایگزین نهادهای دولتی در ارائه خدمات شوند؛ برای مثال، در اوگاندا تقریباً نیمی از خدمات بهداشتی اولیه توسط این سازمان ها ارائه می شود. مطالعه دیویس نیز نشان می دهد این سازمان ها علاوه بر ارائه خدمات اجتماعی، به عنوان منابع اجتماعی برای جوامع زاغه نشین عمل کرده اند (کلارک^۳، ۲۰۰۷: ۸۳).

سازمان های مبتنی بر باورهای مذهبی در کشورهای درحال توسعه طیف گسترده ای از برنامه های مرتبط با کاهش فقر را اجرا می کنند. این برنامه ها شامل مراقبت های بهداشتی، آموزش ابتدایی، پس انداز و اعتبارات روستایی، مدیریت منابع طبیعی، توسعه زیرساخت های فیزیکی و تولیدی، افزایش بهره وری کشاورزی و توسعه مهارت های انسانی است. نقطه مشترک این برنامه ها مشارکت جوامع محلی در فرایند تصمیم گیری و افزایش اعتماد و شایستگی آنهاست. علاوه بر این، چنین برنامه هایی تلاش دارند تا مردم را تشویق کنند با آگاهی از گزینه های مختلف، انتخاب های مناسبی برای توسعه پایدار و عادلانه انجام دهند و بر آینده خود تأثیرگذار باشند (بوهل^۴، ۲۰۱۰: ۲۷۶).

بنابراین در این پژوهش وقف به عنوان یک نهاد بومی غیردولتی برخاسته از شعائر دینی و از سنت های اسلامی مطرح است. نهاد وقف متشکل از مجموعه ای از قوانین رسمی، مقررات سازمانی و هنجارهای اجتماعی است که کنشگران فردی و سازمانی عرصه وقف کنش های خود را بر محور آن ها تنظیم می کنند. این نهاد به عنوان یک نهاد کمک کننده در جهت رفع نیازهای جامعه تعریف می شود که به تحقق اهداف اجتماعی و اقتصادی مانند عدالت اجتماعی، تأمین رفاه عمومی و توسعه پایدار کمک می کند.

1. Willis, Katie
2. Mady, A.
3. Clarke, G.
4. Boehle, J.

۴. روش تحقیق

این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و با هدف ارائه یک الگوی معنایی از تحول وقف در روستاهای ایران و بررسی سوبه‌های اجتماعی آن، از روش تحلیل مضمونی بهره برده است. روش تحلیل مضمونی به‌عنوان روشی مبتنی بر استقرای تحلیلی به‌کار برده شده است (کلارک و براون، ۲۰۱۳: ۱۲۱). در این راستا، ابتدا با مرور جامع اسناد (شامل ۴۶۴ وقف‌نامه و متون) یک طبقه‌بندی اولیه و توصیف آماری براساس دوره‌های تاریخی (پیش از اصلاحات ارضی، پس از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی) ارائه می‌شود. سپس با استفاده از روش تحلیل مضمونی و کدگذاری باز، کدهای اولیه استخراج و به‌ترتیب به مضامین فرعی و اصلی گروه‌بندی می‌شوند. این رویکرد با تلفیق توصیف دقیق داده‌ها و تحلیل عمیق معنایی، چارچوبی مستدل برای بررسی تغییرات و ساختارهای اجتماعی مرتبط با وقف ارائه می‌دهد. مراحل تحلیل به این صورت انجام شد: آشنایی با داده‌ها (مطالعه و مرور دقیق ۴۶۴ وقف‌نامه نواحی روستایی شهرستان چناران برای آشنایی جامع با محتوای داده‌ها)، کدگذاری اولیه (استخراج کدهای معنایی از متون به روش کدگذاری باز)، تشکیل مضامین (گروه‌بندی کدهای مشابه و حذف کدهای تکراری که درنهایت به استخراج ۵۴ کد اولیه، ۱۷ مضمون فرعی و ۷ مضمون اصلی برای وقف‌نامه‌های پیش از اصلاحات ارضی، ۲۳ کد اولیه، ۹ مضمون فرعی و ۴ مضمون اصلی برای وقف‌نامه‌های پس از اصلاحات ارضی و ۵۴ کد اولیه، ۱۵ مضمون فرعی و ۶ مضمون اصلی برای وقف‌نامه‌های پس از انقلاب اسلامی منجر شد)، تحلیل تطبیقی (مقایسه مضامین استخراج‌شده در سه دوره زمانی و شناسایی ۵ مضمون مشترک از میان مجموع ۱۷ مضمون اصلی)، اعتبارسنجی (با مرور همکاران و تکرار فرایند کدگذاری، از صحت و اعتبار نتایج اطمینان حاصل شد. این روش به‌دلیل انعطاف‌پذیری و قابلیت تحلیل عمیق داده‌های کیفی انتخاب شد تا ساختارهای معنایی و تغییرات اجتماعی مرتبط با تحول وقف در روستاهای ایران به‌طور دقیق بررسی شود).

۵. یافته‌های پژوهش

پس از مرور مبانی نظری و پیشینه پژوهش، اکنون به بررسی داده‌های استخراج‌شده از وقف‌نامه‌های نواحی روستایی شهرستان چناران می‌پردازیم. در این بخش، ابتدا توصیفی از وضعیت موقوفات براساس دوره زمانی، نوع موقوفات و جنسیت واقفان ارائه و در بخش بعدی به روش تحلیل مضمونی، مضامین اصلی استخراج‌شده از وقف‌نامه‌ها بررسی می‌شود.

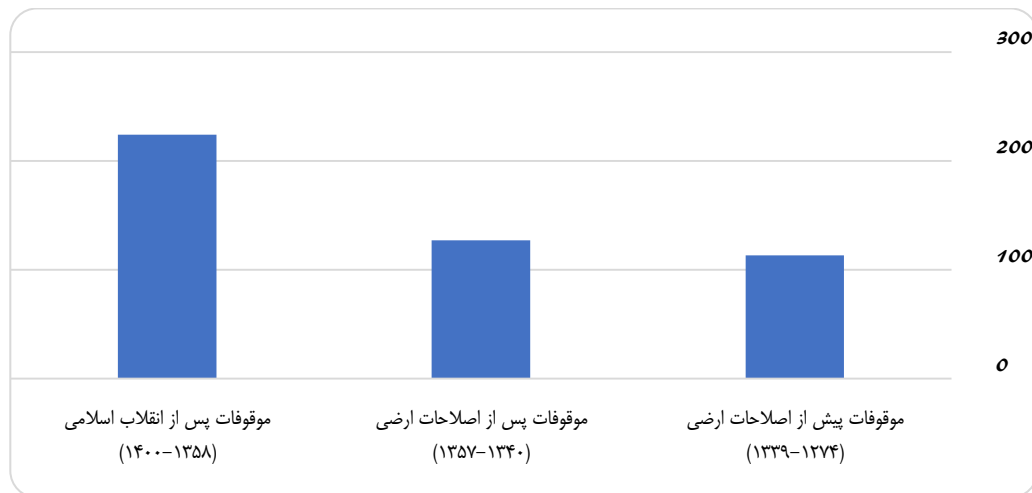
۵-۱. یافته‌های توصیفی

۵-۱-۱. توزیع موقوفات براساس دوره زمانی

جدول ۱. تعداد موقوفات براساس دوره زمانی

دوره زمانی	پیش از آغاز اصلاحات ارضی (۱۳۳۹-۱۳۲۲)	پس از اصلاحات ارضی (۱۳۵۷-۱۳۴۰)	پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۸-اکنون)	مجموع
تعداد موقوفات	۱۱۳	۱۲۷	۲۲۴	۴۶۴
درصد	۲۴	۲۸	۴۸	۱۰۰

از ۴۶۴ موقوفه نواحی روستایی شهرستان، ۱۱۳ موقوفه به پیش از سال ۱۳۴۰ یعنی پیش از آغاز اصلاحات ارضی مربوط است. ۱۲۷ موقوفه نیز به سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ یعنی دوران پس از آغاز اصلاحات ارضی تا پیش از انقلاب اسلامی مربوط می‌شود و تعداد ۲۲۴ موقوفه نیز مربوط به سال‌های پس از انقلاب اسلامی تاکنون است.

نمودار ۱. توزیع موقوفات براساس دوره زمانی

۲-۱-۵. توصیف موقوفات دوره پیش از اصلاحات ارضی براساس نوع رقبات وقفی

جدول ۲. موقوفات پیش از اصلاحات ارضی براساس نوع رقبات وقفی

نوع رقبات	مزرعه	قنات و چاه	آسیاب	مغازه	بان	مسکونی	مسجد و حسینیه	پادگان نظامی	کاروانسرا	دامداری	حمام	آموزشی و علمی	بهداری	درخت (توت، گردو)	مجموع
تعداد	۲۳۲۶	۱۹	۴	۳۲	۶۲۰	۷۷	۲۴	۱	۲	۴	۲	۳	۱	۲۹	۳۱۴۴
درصد	۷۴	۰/۶	۰/۱	۱	۲۰	۲/۴	۰/۸	۰/۰۳	۰/۰۶	۰/۱	۰/۰۶	۰/۱	۰/۰۳	۱	۱۰۰

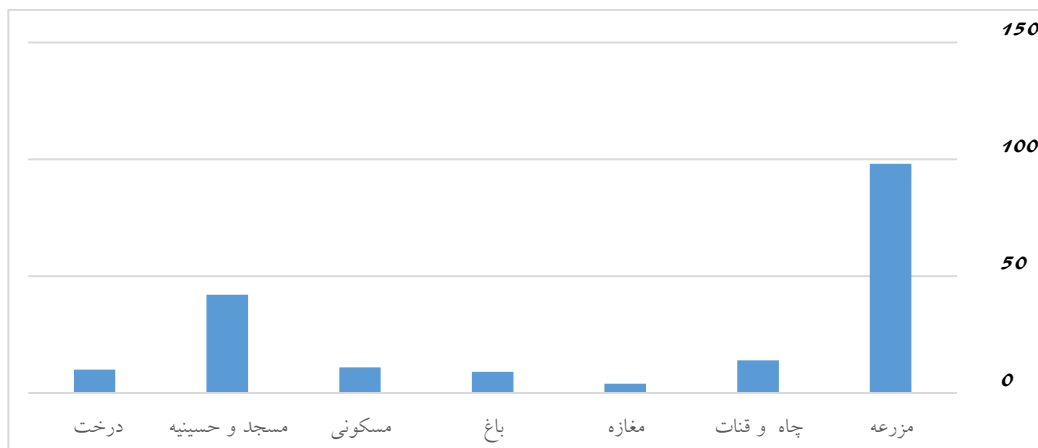
تعداد کل رقبات وقفی در دوران پیش از اصلاحات ارضی ۳۱۴۴ رقبه بوده است که از این تعداد، ۷۴ درصد زمین‌های زراعی، باغات با ۲۰ درصد، رقبات مسکونی با ۲/۴ درصد و مغازه و درخت با ۱ درصد بیشترین نوع رقبه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

۳-۱-۵. توصیف موقوفات دوره پس از اصلاحات ارضی براساس نوع رقبات وقفی

جدول ۳. موقوفات پس از اصلاحات ارضی براساس نوع رقبات وقفی

نوع رقبات	مزرعه	قنات و چاه	مغازه	باغ	مسکونی	مسجد و حسینیه	درخت (نخل و گردو)	مجموع
تعداد	۹۸	۱۴	۴	۹	۱۱	۴۲	۱۰	۱۸۸
درصد	۵۲/۱	۷/۵	۲/۱۲	۴/۷۸	۶	۲۲/۳	۵/۳	۱۰۰

تعداد کل رقبات وقفی در دوران پس از اصلاحات ارضی ۱۸۸ مورد بوده که ۵۲/۱ درصد آن زمین زراعی بوده است. پس از آن مسجد و حسینیه با ۲۲ درصد بیشترین رقبه را در این دوره زمانی به خود اختصاص می دهد.

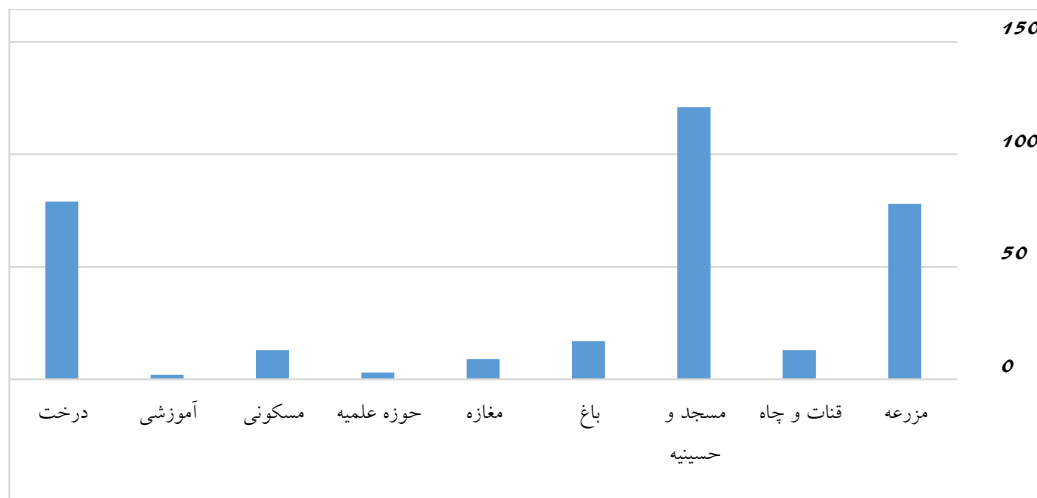
نمودار ۲. توزیع موقوفات دوره پس از اصلاحات ارضی براساس نوع رقبات وقفی

۴-۱-۵. توصیف موقوفات دوره پس از انقلاب اسلامی براساس نوع رقبات وقفی

جدول ۴. موقوفات پس از انقلاب اسلامی براساس نوع رقبات وقفی

نوع رقبات	مزرعه	قنات و چاه	مسجد و حسینیه	باغ	مغازه	حوزه علمیه	مسکونی	مدرسه	درخت	مجموع
تعداد	۷۸	۱۳	۱۲۱	۱۷	۹	۳	۱۳	۲	۷۹	۳۳۵
درصد	۲۳/۱	۴	۳۶	۵/۱	۳	۰/۹	۴	۰/۶	۲۴	۱۰۰

تعداد کل رقبات وقفی در دوران پس از انقلاب اسلامی ۳۳۵ مورد است که ۳۶ درصد آن مسجد و حسینیه، ۲۴ درصد درخت و ۲۳ درصد مزرعه به عنوان بیشترین رقبه‌ها در این دوره زمانی بوده‌اند.

نمودار ۳. توزیع موقوفات پس از انقلاب اسلامی براساس نوع رقبات وقفی

۵-۱-۵. توصیف موقوفات براساس جنسیت واقفان

جدول ۵. توزیع وقف‌نامه‌ها براساس جنسیت واقفان

دوره زمانی	جنسیت واقفان	تعداد واقفان	درصد
پیش از دوران اصلاحات ارضی	زن	۱۴	۱۲/۴
	مرد	۹۹	۸۷/۶
	مجموع	۱۱۳	۱۰۰
پس از دوران اصلاحات ارضی	زن	۱۵	۱۱/۸
	مرد	۱۱۲	۸۸/۲
	مجموع	۱۲۷	۱۰۰
پس از انقلاب اسلامی	زن	۹	۴
	مرد	۲۱۵	۹۶
	مجموع	۲۲۴	۱۰۰
کل موقوفات	زن	۳۸	۸
	مرد	۴۲۶	۹۲
	مجموع	۴۶۴	۱۰۰

به‌طور کلی از مجموع کل وقف‌نامه‌ها بیشتر واقفان مردان با ۹۲ درصد (۴۲۶ نفر) هستند و زنان فقط ۸ درصد (۳۸ نفر) از واقفان را تشکیل می‌دهند. با این حال این میزان در هریک از دوره‌های زمانی متفاوت است؛ به‌طوری که در دوران پیش از اصلاحات ارضی زنان

۱۲ درصد (۱۴ نفر)، در دوران پس از اصلاحات ارضی زنان ۱۱/۸ درصد (۱۵ نفر) و در دوران پس از انقلاب اسلامی زنان ۴ درصد (۹ نفر) از واقفان را تشکیل می دهند.

۲-۵. یافته های تحلیلی

در این بخش مضامین اصلی به دست آمده از تحلیل مضمونی وقف نامه ها در قالب جدول های کدگذاری ارائه و تحلیل می شود. تحلیل مضامین نشان می دهد چگونه نیت واقفان و کارکرد اجتماعی وقف در نواحی روستایی تحت تأثیر تحولات اجتماعی و سیاسی قرار گرفته است.

جدول ۶. کدگذاری نیت واقفان در وقف نامه های پیش از اصلاحات ارضی

مضمون اصلی	مضمون فرعی	کدهای فرعی
ماندگاری در اموال	حفظ عین موقوفه	حفظ اصل اعیان و رقبات، نگهداری و آبادانی موقوفه، تعمیر موقوفه، اهتمام به امور تعمیر
	تعمیرات و توسعه موقوفه	
گسترش و توسعه مساجد و مراکز فرهنگ اسلامی	احداث مراکز مذهبی	ساخت مسجد، ساخت حسینیه، تعمیرات حسینیه، تأمین سوخت برای حرم رضوی، تأمین روشنایی چراغ مسجد، تهیه فرش مسجد، نگهداری مسجد
	آبادانی و خدمات عمرانی مراکز مذهبی	
	گسترش و آبادانی مساجد	
امور عام المنفعه	توجه به نیازهای روز مردم روستا	احداث کاروانسرا، تأمین آب عموم مردم روستا، احداث پل روی رودخانه روستا، تعمیر پل روستا، تعمیرات و نگهداری حمام روستا، کمک هزینه زندگی اشخاص نیازمند، بهداشت روستا، تأمین دوا و لوازم طبی و جراحی بهداشتی، تأمین هزینه های پزشکان و پرستاران، تأسیس و ساخت بهداشتی، مخارج تهیه کتاب، اثاثیه و لوازم برای کتابخانه، تأسیس مدارس
	توجه به نیازمندان	
	بهداشت و درمان	
	خدمات و آبادانی مراکز علمی	
	احداث مراکز آموزشی	
عقبی اندیشی	کسب منافع اخروی و شخصی	مخارج مقبره واقف، آرامگاه خانوادگی واقف، مخارج مجالس عزاداری برای واقف، تلاوت قرآن کریم برای واقف، خیرات و مبرات برای واقف
ترویج مناسک اسلامی و شیعی	گسترش فرهنگ عاشورایی	عزاداری امام حسین (ع) در روز عاشورا، روضه خوانی حضرت سیدالشهدا، تعزیه داری امام رضا (ع)، افطاری در ماه مبارک رمضان، مدح اهل بیت، اطعام مردم در عید غدیر، مخارج سادات فقیر
	گسترش مناسک دینی	
	تکریم سادات	
تبلیغ و تحکیم نشر معارف اسلامی	حمایت از طلاب	اطعام طلبه فقیر، حمایت طلاب فقیر
جلوگیری از غصب اموال	حفظ اموال برای اولاد واقف	وقف بر اولاد تا انقراض نسل، تعیین حق و حقوق برای فرزندان واقف از موقوفه، حکم محاربه با سیدالشهدا برای تغییر دهنده وقف، مورد لعنت پیامبر و اهل بیت قراردادن تغییر دهنده یا غصب کننده رقبه
	شرعی سازی حفظ اموال	

۱-۲-۵. ماندگاری در اموال

با تحلیل وقف‌نامه‌های پیش از اصلاحات ارضی مفاهیم «حفظ عین موقوفه»، «تعمیرات و توسعه موقوفه» و مضمون اصلی «ماندگاری در اموال» بر ساخته می‌شود. وقف صدقه جاریه است. از همین رو، یکی از موارد مصرف و نیاتی که در وقف‌نامه‌ها ذکر می‌شود، قراردادن سهمی برای نگهداری، تعمیرات و توسعه اصل موقوفه است که واقفان در این دوره برای حفظ اصل بنای موقوفات و استمرار درآمدزایی موقوفات برای موقوف علیهم، املاک و دارایی‌هایی به‌عنوان پشتوانه موقوفه قرار داده‌اند. نظر به اینکه استمرار وقف مستلزم دوام آن است با حفظ اصل موقوفه، واقفان ماندگاری خود را در اموالشان نشان می‌دهند. ذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که وقف‌های این دوره زمانی بسیار گسترده بوده است؛ به‌طوری‌که برای حفظ و نگهداری یک موقوفه چندین رقبه وقف شده است؛ برای نمونه در موقوفه آقای ملک درخصوص تأسیس بیمارستان در روستای حاج نصیر آن دوران که اکنون شهرستان چناران شده، چندین رقبه (شامل مزرعه و باغات) برای ساخت و تکمیل این بیمارستان و تأمین هزینه‌های درمانی بیماران بر آن وقف شده است: «وقف‌نامه شماره ۵۱۳۴۸ (۱۳۳۹/۳/۲۷) شامل: نصف مشاع از شش دانگ مزارع لنگر، بلندگرد، خرم‌آباد، قلعه سرخ و نصرآباد، چهار خمس مشاع از مزارع و چشمه‌سارهای دیگر و... (پلاک ۱۱، ۱۲، ...، ۳۲۶) عواید سالانه این املاک برای تأمین غذا، دارو و تجهیزات، پزشکی بیمارستان است که واقف در باغ بهداری رضوی واقع در قریه حاج نصیر چناران وقف کرده است. تا زمان تکمیل ساختمان، درآمدها صرف ساخت آن خواهد شد.»

این مورد و سایر موارد این‌چنینی نظیر موقوفه اسمی خان، موقوفه قائم‌مقام رضوی و موقوفه کمال و... که بسیار گسترده بودند به‌نوعی نشان‌دهنده جایگاه اجتماعی واقفان آن عصر نیز بوده است. آقای ملک یکی از تجار و ملاکین بزرگ آن دوره بوده یا اسمی خان یکی از زمین‌داران و خان‌های روستای گل‌مکان بوده است، بنابراین این موضوع نشان می‌دهد اغلب واقفان آن عصر صاحب ثروت بوده‌اند، از این رو با خریدوفروش املاک و فعالیت اقتصادی و سوق دادن این درآمد به‌سوی وقف و امور خیریه ضمن پرمایه کردن درآمدهای اقتصادی خود، خواهان ماندگاری در اموالشان نیز بودند و این امر در وقف تجلی می‌یافت.

با این حال جدول ۱ توزیع موقوفات نشان می‌دهد در دوران پس از اصلاحات ارضی تعداد موقوفات به نسبت پیش از آن افزایش یافته، اما تعداد رقبات کاهش یافته است؛ به‌طوری‌که پیش از اصلاحات ارضی ۳۱۴۴ رقبه وقف شده است؛ درحالی‌که پس از اصلاحات، این تعداد به ۱۸۸ رقبه رسیده است. در این زمان قانون اصلاحات ارضی با تقسیم کردن اراضی، موجب دگرگونی در زندگی روستایی و طبقات اجتماعی آنان و عملاً حذف طبقه خان شد و طبقه خرده‌مالکان روستایی پدید آمد (عسگریار، ۱۴۰۰: ۵۲-۵۳). موقوفات این دوره نیز به‌خوبی بر این نکته صحنه می‌گذارد؛ زیرا هم موقوفات مانند قبل گسترده نیست و شامل رقبات متعدد نمی‌شود و هم در محتوای وقف‌نامه‌ها عناوین خان و ارباب و سلطان بانو و... به چشم نمی‌خورد؛ بنابراین این موضوع از جهاتی به تغییر طبقه اجتماعی واقفان در این دوران اشاره می‌کند. پس از اصلاحات ارضی، رقبه‌ای برای حفظ و نگهداری اغلب موقوفات وقف نشده است. به این ترتیب مضمون «ماندگاری در اموال» بر ساخته نمی‌شود.

اما از وقف‌نامه‌های مربوط به پس از انقلاب اسلامی بار دیگر مضمون اصلی «ماندگاری در اموال» بر ساخته می‌شود. در وقف‌نامه‌های این دوره زمانی بر حفظ و نگهداری و تعمیر و توسعه موقوفه تأکید شده است. همچنین علاوه بر نیت واقفان، احیا و توسعه و نگهداری از موقوفات در این دوران از مواردی است که سازمان اوقاف بر آن تأکید دارد. به این ترتیب در متن وقف‌نامه‌های تنظیم‌شده از سوی اوقاف نیز آمده است.

جدول ۷. کدگذاری نيات واقفان در وقفنامه‌های پس از اصلاحات ارضی

مضمون اصلی	مضمون فرعی	کدهای فرعی
ترویج مناسک اسلامی و شیعی	گسترش فرهنگ عاشورایی	تعزیه‌داری امام حسین (ع)، سوگواری ائمه اطهار و حضرت فاطمه (س)، تعزیه‌داری ایام فاطمیه، موعظه و ذکر معصومان (ع)، اطعام در محرم و صفر، افطاری در شب‌های احیای ماه مبارک رمضان، اطعام قاریان قرآن در شب‌های جمعه، تلاوت قرآن مجید، ترویج احکام اسلامی، نشر و ترویج احکام دین و قرآن در روستا
	گسترش مناسک دینی	
	گسترش احکام دین	
گسترش و توسعه مساجد و مراکز فرهنگ اسلامی	احداث مراکز مذهبی	ساخت مسجد، ساخت حسینیه، توسعه و تعمیرات تکیه، تأمین هزینه‌های جاری حسینیه، تهیه فرش و نظافت مسجد روستا
	آبادانی و خدمات عمرانی مراکز مذهبی	
	گسترش و آبادانی مساجد	
امور عام‌المنفعه	توجه به نیازهای روز مردم روستا	تعمیرات حمام روستا، اطعام و کمک به مستمندان، اطعام فقرای روستا
	توجه به نیازمندان	
جلوگیری از غصب اموال	محدودسازی تصرف در اموال	تولیت با واقف مادام‌العمر، تولیت با فرزندان، تولیت با اقوام واقف، تولیت با روحانی روستا، حکم محاربه با سیدالشهدا برای تغییردهنده وقف، مورد لعنت پیامبر و اهل بیت قراردادن تغییردهنده یا غصب کردن رقبه
	شرعی‌سازی حفظ اموال	

۲-۲-۵. جلوگیری از غصب اموال

مضمون اصلی «جلوگیری از غصب اموال» از مضامین فرعی «حفظ اموال برای اولاد واقف» و «شرعی‌سازی حفظ اموال» شکل گرفته است. بررسی وقفنامه‌های پیش از اصلاحات ارضی نشان می‌دهد یکی از دغدغه‌های اصلی واقفان، حفظ مالکیت اموال بوده است. این موضوع ضعف نهاد مالکیت در آن دوره را نشان می‌دهد. برخی مالکان از ترس مصادرهٔ املاکشان توسط دولت، بخشی از دارایی خود را وقف می‌کردند تا از طریق شرطی‌سازی اموال، عواید آن همچنان در اختیارشان بماند. گاه نیز شرط می‌کردند که بخشی از موقوفه به ورثه برسد تا از ضبط آن توسط دولت و زمین‌داران بزرگ جلوگیری شود (اورسل، ۱۳۵۳: ۳۳۷).

بنابراین این ناامنی در تملک اموال سبب شد تا برای جلوگیری از غصب اموال، واقفان در وقفنامه‌ها تعابیری تحذیری مانند «حکم مخاصمه در روز قیامت برای تغییردهنده شرایط وقف» یا «حکم محاربه با سیدالشهدا» را به کار ببرند تا هم اموال در اختیار طبقهٔ مدنظرشان بماند و هم مانع تغییر کاربری آن شوند؛ برای نمونه، در وقفنامهٔ موقوفهٔ فاطمه خانم و آق خان حجت آمده است: «هرگونه تصرف یا تغییری در مال موقوفه، موجب نفرین پیامبر (ص) و اهل بیت او خواهد شد و شخص عامل در دنیا و آخرت خیر نخواهد دید.»

پس از اصلاحات ارضی نیز مضمون «جلوگیری از غصب اموال» در وقفنامه‌ها مشاهده می‌شود، اما این بار از طریق «محدودسازی تصرف اموال». در این دوره، تولیت موقوفه معمولاً مادام‌العمر با خود واقف بوده و سپس به اولاد ذکور، فرزندان، اقوام یا در برخی موارد به روحانی روستا سپرده شده است. در موارد بسیار اندک، تولیت به ادارهٔ اوقاف واگذار شده است؛ زیرا مردم به دلیل

غصب و فروش بسیاری از موقوفات، به دولت و نهادهای وابسته به آن اعتماد نداشتند^۱ و ترجیح می‌دادند تولیت را در میان خانواده خود نگه دارند. نمونه‌ای از این مورد در وقف‌نامه موقوفه نعمت‌الله عابدی قابل مشاهده است: «املاک موقوفه بشرح مذکور مادام‌العمر نفس نفیس واقف محترم و بعد از اینکه نامبرده داعی حق را لبیک گفت به ترتیب با اکبر اولاد ذکور واقف و بعد از آن دامادهای وی ابتدا آقای ابراهیمی و بعد از آن آقای مشکانلو و پس از انقراض آنان تولیت با اعلم علماء قریه گاه خواهد بود. و آقای عباس فرد به‌عنوان ناظر استصوابی تعیین گردیدند که اداره امور موقوفات با تصویب ایشان انجام گیرد و ایشان در زمان حیات جانشین یا جانشینان خود را تعیین خواهند نمود.»

۳-۲-۵. گسترش و توسعه مساجد و مراکز فرهنگ اسلامی

مضمون اصلی «گسترش و توسعه مساجد و مراکز فرهنگ اسلامی» از مضامین فرعی «احداث مراکز مذهبی»، «آبادانی و خدمات عمرانی مراکز مذهبی» و «گسترش و آبادانی مساجد» بر ساخت شده است. مسجد در اسلام جایگاهی ویژه دارد و ساخت آن از مستحبات مؤکد دین محسوب می‌شود. در قرآن و احادیث نیز بر اهمیت مسجد تأکید شده است.

تحلیل وقف‌نامه‌های نواحی روستایی شهرستان چناران نشان می‌دهد در تمام ادوار، قبل و بعد از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی، واقفان توجه ویژه‌ای به ساخت و آبادانی مساجد و حسینیه‌ها داشته‌اند. روند ساخت این مراکز همواره روبه‌رشد بوده؛ به‌طوری‌که موقوفات مربوط به این امر در سال‌های قبل از اصلاحات ارضی ۴/۹ درصد، پس از اصلاحات ارضی ۸/۶ درصد و پس از انقلاب اسلامی ۲۶/۱ درصد از موقوفات را شامل می‌شود. در ایران از زمان صفویه، مساجد علاوه بر کارکرد دینی، نقش سیاسی و اجتماعی نیز داشته‌اند. داده‌های ما نشان می‌دهد مساجد مربوط به پیش و پس از اصلاحات ارضی، بخشی از حکومت قاجاریه و حکومت پهلوی را شامل می‌شود. در این زمان مساجد محل چاره‌اندیشی برای مشکلات محله و روستا بودند و بزرگان در مساجد برای تصمیم‌گیری‌های مهم گرد هم می‌آمدند. همچنین مساجد ابزار مهم ارتباطی بین عالمان دینی، مردم و روحانیان محلی بودند (مظفری، ۱۳۹۸: ۱۰۴)؛ بنابراین، روند رشد ساخت مساجد و مراکز مذهبی نشان‌دهنده اهمیت آن برای واقفان و مردم بوده است. تحلیل وقف‌نامه‌های پس از انقلاب اسلامی نیز نشان می‌دهد در این دوره، نیت واقفان بیش از پیش به سمت ساخت مساجد، حسینیه‌ها، فاطمیه‌ها، حوزه‌های علمیه و مجتمع‌های مذهبی گرایش یافته است. در این دوران ۲۶/۱ درصد از موقوفات به این مراکز اختصاص یافته که نسبت به دوره‌های گذشته افزایش چشمگیری داشته است. این امر به نقش محوری مساجد در سال‌های انقلاب اسلامی بازمی‌گردد. در سال‌های ابتدایی انقلاب، مساجد به‌عنوان پایگاه اجتماعی گروه‌های مخالف حکومت پهلوی ایفای نقش کردند و توانستند به‌عنوان یک نهاد مدنی بومی، نقشی مهم‌تر از سازمان‌های مدرن ایفا کنند و قابلیت مذهب و نهادهای مذهبی را به نمایش گذارند (فاضلی، ۱۳۸۷: ۱۰۱-۱۰۲).

۴-۲-۵. امور عام‌المنفعه

مضمون اصلی «امور عام‌المنفعه» از مضامین فرعی «توجه به نیازهای روز مردم روستا»، «توجه به نیازمندان»، «بهداشت و درمان»، «خدمات و آبادانی مراکز علمی» و «احداث مراکز آموزشی» بر ساخت شده است. تحلیل وقف‌نامه‌های پیش از اصلاحات ارضی نشان می‌دهد واقفان علاوه بر نیت مذهبی، به نیازهای روز مردم روستا نیز توجه داشته‌اند. در این دوران، وقف عرصه‌ای برای نقش‌آفرینی

۱. آیین‌نامه اجرایی مواد الحاقی به قانون اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۱/۱۱/۱۸ - ماده ۲۳

واقفان در ساختار اجتماعی بود و آنان از طریق وقف، در ساخت مدارس، احداث و تعمیر پل، تأسیس بهداری، ساخت مدرسه و حمایت از نیازمندان و سایر امور عام‌المنفعه مشارکت می‌کردند.

وقف‌نامه‌های پس از اصلاحات ارضی نیز حاکی از توجه واقفان به نیازهای روز مردم روستا است. در این دوران، نیت عام‌المنفعه شامل تعمیر حمام‌های روستایی، اطعام فقرا و کمک به مستمندان بود. بالاین‌حال، میزان این نیت در مقایسه با دوره پیش از اصلاحات ارضی کاهش یافته و فقط ۳/۱ درصد از موقوفات به نیت غیرمذهبی اختصاص داشت. این تغییر را می‌توان ناشی از نفوذ بیشتر روحانیت در میان مردم و جایگاه دین به‌عنوان پشتوانه‌ای برای مبارزه با حکومت پهلوی دانست. در این دوره، حاکمیت تلاش داشت دین را از جامعه حذف کند و در مقابل، روحانیت مردم را به وقف‌های مذهبی ترغیب می‌کرد (ناطق، ۱۳۸۷: ۱۱۱). درنتیجه، مردم برای حفظ هویت دینی خود، موقوفات را عمدتاً در راستای نیت مذهبی وقف می‌کردند.

پس از انقلاب اسلامی، وقف‌نامه‌ها نشان‌دهنده افزایش توجه واقفان به نیازهای روز جامعه روستایی است. نیت واقفان در این دوران متنوع‌تر و گسترده‌تر شده و شامل موضوعاتی نظیر «نیازهای عمرانی روستا»، «امور بهداشتی و درمانی»، «احداث و آبادانی مراکز آموزشی»، «حمایت از ایتم و مستمندان»، «نیازهای اقتصادی» و «ایجاد اشتغال» بوده است. از نمونه‌های جدید در این دوره می‌توان به تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه، اعطای وام به نیازمندان، نگهداری و اسکان کودکان و نوجوانان یتیم و آموزش فنی و حرفه‌ای به دانش‌آموزان فاقد استعداد تحصیلی اشاره کرد. این موارد در وقف‌نامه‌های پیش از انقلاب کمتر مشاهده می‌شود. درواقع، پس از انقلاب، سیاست‌های حاکمیت و سازمان اوقاف تأثیر مهمی در جهت‌دهی به موقوفات داشته و آن‌ها را به سمت امور دینی و همچنین عمران روستایی سوق داده است؛ به‌عنوان نمونه، موقوفه محمدعلی دقیقی در روستای گلگون که در سال ۱۳۶۰ وقف شده است: «شش دانگ باغ یک قطعه به همراه صد و چهل هزار مترمربع مزرعه و حقابه قنات روستا با هدف تأمین مخارج ایتم سادات، لباس و تغذیه و هزینه تحصیلی آنان و آن دسته از ایتم که استعداد تحصیلی ندارند آموزش فنی و حرفه‌ای داده شود و آن‌هایی که از استعداد تحصیلی بالایی برخوردارند تا سطح دانشگاه حمایت و تأمین شوند به نیت قرب الی الله وقف گردید.»

در بسیاری از موقوفات دهه‌های اخیر، تعیین نیازهای روز مردم روستا به عهده متولیان موقوفات یا اداره اوقاف گذاشته شده است. در وقف‌نامه‌های جدید عباراتی مانند «با توجه به اقتضات زمان»، «تشخیص متولی» و «برحسب اولویت نیازهای مردم» دیده می‌شود. همچنین اطلاعات به‌دست‌آمده از اداره اوقاف شهرستان چناران نشان می‌دهد در سال‌های اخیر، اداره اوقاف به واقفان پیشنهادهایی درباره نوع نیت ارائه می‌کند. در وقف‌نامه‌های جدیدتر عباراتی مانند «در صورت نیاز و تشخیص متولیان، موقوفه می‌تواند صرف مواردی برحسب نیاز شود» درج شده که به سازمان اوقاف اجازه می‌دهد موقوفات را به شکل متنوع‌تری مدیریت کند؛ موضوعی که در وقف‌نامه‌های پیش از انقلاب دیده نمی‌شود.

۵-۲-۵. عقبی‌اندیشی

مضمون «کسب منافع اخروی و شخصی» که به‌نوعی مضمون اصلی «عقبی‌اندیشی» را در میان نیت واقفان بر ساخت می‌کند، نشانگر این است که واقفان با نیت مذهبی و ارزشی و عام‌المنفعه به جمع‌آوری اندوخته اخروی برای خود نیز می‌پرداختند. بخشی از وقف‌نامه موقوفه میرزا عبدالحسین روستای رادکان و ملأ عباس به این شرح است: «یک باب دکان که حسب الشرع و عرف در ملکیت و تصرف این‌جانب است، به‌موجب این وقف‌نامه، وقف صحیح شرعی و قانونی نمودم بر آنکه عواید و منافع حاصله از رقبه مذکور، به شخص موثقی واگذار گردد که تلاوت قرآن کریم نماید و ثواب آن به روح واقف نثار نمایند.»

۶-۲-۵. ترویج مناسک اسلامی و شیعی

مضمون اصلی «ترویج و تکریم دین اسلام و فرهنگ شیعی» بر ساخته از «گسترش فرهنگ عاشورایی»، «گسترش مناسک دینی»، «تکریم سادات» و «حمایت از طلاب دینی» است. این مضمون در هر سه دوره تاریخی سهم قابل توجهی از موقوفات را به خود اختصاص داده است. وقفنامه‌های پیش از اصلاحات ارضی نشان می‌دهد بیشتر واقفان بخشی از موقوفات خود را به امور دینی و شیعی مانند روضات مقدسه، سادات نیازمند، طلاب و عزاداری امام حسین (ع) اختصاص داده‌اند. این روند با توجه به حکومت‌های شیعی و مذهبی آن دوران و نمایش قدرت شیعی‌گری در برابر اهل سنت قابل تحلیل است (الگار، ۱۳۹۶: ۴۸).

در دوره پس از اصلاحات ارضی نیز نیت واقفان همچنان گرایش مذهبی داشته و شامل عزاداری امام حسین (ع)، تلاوت قرآن و اطعام در این مراسم‌ها بوده است. علی‌رغم سیاست‌های ضد مذهبی حکومت وقت، بخش زیادی از موقوفات همچنان به امور دینی اختصاص داشت. در این دوره، دولت سعی در محدود کردن فعالیت‌های مذهبی مستقل داشت (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۱۲۶)، اما مردم، به‌ویژه در جوامع روستایی، برای حفظ هویت دینی خود، اقدام به وقف در راستای مناسک مذهبی کردند. به‌ویژه عزاداری امام حسین (ع) که در دوران پهلوی با محدودیت‌هایی روبه‌رو بود (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۱۲۳)، با استقبال بیشتری مواجه شد؛ به‌طوری‌که سهم عمده‌ای از موقوفات به عزاداری سیدالشهدا (ع) اختصاص یافت؛ به‌عنوان نمونه، موقوفه بمانی خانم در روستای خیرآباد که در سال ۱۳۴۰ وقف شد، تأکید ویژه‌ای بر عزاداری در ماه‌های محرم و صفر دارد. بخشی از متن وقف‌نامه چنین است: «تمامی اراضی چهار من زمین بذرافشان آبی‌زار واقع در قریه خیرآباد، درآمدهای موقوفه را بر مصداق روایت شریفه رسول اکرم ص «احبونی لحب الله و احبوا اهل بیتی لحبی» هزینه روضه‌خوانی سیدالشهدا علیه‌السلام در دهه اول محرم الحرام هر سال در مسجد و برگزاری مجلس اطعام در ماه مبارک رمضان و محرم و صفر و ایام مولید و ارتحال حضرت ختمی مرتبت (ص) و ائمه معصومین علیهم‌السلام و سایر جلسات لازم پرداخت شود.»

جدول ۸. کدگذاری نیت واقفان در وقفنامه‌های پس از انقلاب اسلامی

تم اصلی	مضمون فرعی	کدهای فرعی
گسترش و توسعه مساجد و مراکز فرهنگ اسلامی	احداث مراکز مذهبی و ارزشی	احداث مسجد، احداث حسینیه، ساخت مدرسه علمیه در روستا، احداث مجتمع مذهبی، احداث بنای یادمان شهدای دفاع مقدس روستا و شهیدان گمنام
	خدمات عمرانی و آبادانی مساجد و مراکز مذهبی	احداث مغازه برای تأمین هزینه‌های حسینیه روستا، عمران و آبادانی مسجد، تأمین هزینه‌های جاری مدرسه علمیه، تأمین هزینه‌های امام‌زاده
تبلیغ و تحکیم نشر معارف اسلامی	حمایت از طلاب دینی	تأمین هزینه‌های طلاب مدرسه علمیه چناران، مخارج تبلیغ اسلام، حق تبلیغ مبلغ دینی، ترویج و تبلیغ قرآن، ترویج فرهنگ قرآنی
	تأکید بر تبلیغ دین	
ترویج مناسک اسلامی و شیعی	ترویج فرهنگ انس با قرآن	تلاوت قرآن در روز عید غدیر، بزرگداشت اعیاد مذهبی، اطعام مؤمنین و مؤمنات، اطعام در مراسم احیای لیالی قدر، اطعام اقوام در روز عید غدیر، اطعام و خدمت به زائران امام رضا (ع)
	ترویج اطعام و مناسبت‌های اسلامی	تعیین‌داری حضرت سیدالشهدا (ع)، روضه‌خوانی برای حضرت فاطمه (س)، سوگواری ائمه اطهار (ع)
	گسترش فرهنگ شیعی	
امور عام‌المنفعه	توجه به نیازهای عمرانی روستا	تعمیرات حمام روستا، لوله‌کشی روستا، راه‌سازی، پل‌سازی، احداث درمانگاه بهداشتی روستا
	بهداشتی و درمانی	
	احداث و آبادانی مراکز آموزشی	تأمین هزینه‌های جاری مدرسه روستا، فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی

کدهای فرعی	مضمون فرعی	تم اصلی
تأمین هزینه های ایتم سادات (لباس و هزینه تحصیلی تا سطح دانشگاه)، هزینه های دختران یتیم شیعه استان خراسان رضوی، هزینه های کودکان بی سرپرست یا بدسرپرست، احداث مجتمع خیریه ای و رفاهی و آموزشی برای نگهداری و اسکان پرورش کودکان یتیم و نوجوانان، آموزش فنی و حرفه ای به دانش آموزان فاقد استعداد تحصیلی ایتم	توجه به نیازهای ایتم و مستمندان	
تشکیل صندوق قرض الحسنه و خیریه، اعطای وام به نیازمندان	توجه به نیازهای اقتصادی	
احداث مجتمع خدماتی و رفاهی منافع جهت استفاده عموم و نسل واقف، برحسب اولویت نیاز جامعه (احداث درمانگاه، دارالقرآن مکانی برای آموزش و پژوهش های دینی و...)، اقتضائات روز برای رفاه عموم مردم روستا به تشخیص متولی، در صورت نیاز جامعه اسلامی احداث درمانگاه	توجه به نیازهای روز مردم روستا	
برنامه های آموزشی قرآنی و مسابقات، فعالیت های فرهنگی و مذهبی تأمین هزینه های دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد	فعالیت های فرهنگی و مذهبی	ترویج و حمایت از فعالیت های فرهنگی و قرآنی
تعمیرات و بازسازی و توسعه موقوفه، تعمیرات عین موقوفه	تعمیرات و توسعه موقوفه	ماندگاری در اموال

۷-۲-۵. تبلیغ و تحکیم نشر معارف اسلامی

مضامین «حمایت از طلاب» و «تأکید بر تبلیغ دین» مضمون اصلی «تبلیغ و تحکیم نشر معارف اسلامی» را شکل می دهند. داده ها نشان می دهد در دوران پس از انقلاب اسلامی، پس از توسعه مساجد و مراکز دینی، بیشترین نیت واقفان وقف رقباتی برای تبلیغ معارف اسلامی بوده است. وقف نامه ها به طور مستقیم به تأمین هزینه های طلاب و حوزه های علمیه اشاره دارند که نشان از اهمیت ویژه ترویج دین اسلام در این دوره دارد. از آنجا که طلاب و حوزه های علمیه متولیان اصلی تبلیغ دینی بوده اند، واقفان متدین بر حمایت از این نهادها تأکید ورزیدند؛ به عنوان نمونه، موقوفه عبدالله فخرایی در روستای خیرآباد چناران در سال ۱۳۵۹ چنین نیتی دارد: «یک قطعه مزرعه به همراه حقابه روستا که درآمد آن برای هزینه های جاری حوزه علمیه سیدآباد، روشنایی و سوخت و حقوق خادم و مدرس و طلاب مدرسه مزبور در راه قربت الی الله وقف شد.»

نهاد وقف در این دوران تحت تأثیر نظام ارزشی انقلاب اسلامی قرار گرفت. اندیشه های دینی، فقه سیاسی و ارزش های اسلامی که از سوی طلاب حوزه های علمیه ترویج می شد، خاستگاه اصلی انقلاب ایران بودند. رهبری انقلاب با تکیه بر فقاقت، شناخت تحولات اجتماعی و آگاهی از منابع دینی، نظامی مبتنی بر فقه سیاسی شیعه را پایه گذاری کرد. حوزه های علمیه در این دوره، مهم ترین مرکز تولید دانش دینی و اداره کشور براساس فقه شیعه بودند و طلاب مرجعی برای پاسخ به نیازهای شرعی مردم محسوب می شدند. در نتیجه، به ویژه در سال های اولیه انقلاب، طلاب از احترام و جایگاه ویژه ای برخوردار بودند و واقفان دیندار و متمکن جامعه بر حمایت از آنان برای نشر احکام و معارف اسلامی تأکید داشتند.

۸-۲-۵. ترویج و حمایت از فعالیت های فرهنگی و قرآنی

«ترویج و حمایت از فعالیت های فرهنگی و قرآنی» یکی از مضامین اصلی بر ساخت شده است. وقف نامه های پس از انقلاب اسلامی نشان می دهد نیت واقفان بر برنامه های آموزشی قرآنی و مسابقات فرهنگی و مذهبی تأکید داشته است. فعالیت های فرهنگی قرآنی در ایران قدمتی طولانی دارد و همواره وابسته به مشارکت های مردمی بوده است. کمک به این فعالیت ها، به عنوان عملی خیرخواهانه،

در میان اقشار مذهبی رایج بوده و وقف یکی از منابع تأمین آن محسوب می‌شود. پس از انقلاب اسلامی، وقف در این زمینه گسترش یافته و سازمان اوقاف کشور متولی اصلی برگزاری مسابقات و برنامه‌های قرآنی شده است؛ به‌عنوان نمونه، موقوفه فاطمه هاتفی در روستای جوکار چناران (۱۳۶۹) چنین نیتی دارد: «شش دانگ منزل مسکونی ۱۲۰ متری واقع در روستای جوکار، هر ساله صرف هزینه‌های برنامه‌های قرآنی، آموزشی و مسابقات قرآن کریم در روستا گردد».

یکی از نکات مهم در تحلیل وقف‌نامه‌ها، جنسیت واقفان است. مطابق یافته‌ها، زنان از طبقات مختلف اجتماعی و با وضعیت‌های اقتصادی گوناگون در وقف مشارکت داشته‌اند. هرچند تعداد زنان واقف نسبت به مردان کمتر بوده و این نسبت در دوره‌های مختلف تغییر کرده است، اما تفاوتی در نیت آنان مشاهده نمی‌شود. در دوره پیش از اصلاحات ارضی، زنان وابسته به طبقات ثروتمند و خان‌ها پیشگام وقف بوده‌اند و سپس زنان سایر طبقات اجتماعی به این سنت پیوسته‌اند. ویژگی بارز وقف‌نامه‌های این زنان، وجود مهرهای اختصاصی با توصیفات ادبی و القاب فاخر است؛ امری که در وقف‌نامه‌های زنان پس از انقلاب دیده نمی‌شود؛ به‌عنوان نمونه، در سند سلطان بانو جهان‌دیده، از زنان ملاک خاندان اسمی‌خان در دوره قاجار، چنین عباراتی آمده است: «علیا جناب والامآب عفت و عصمت دستگاه...، تاج النسوان و زینته الخواتین، نتیجه الامراه الاعظام...، فاطمه طهارت، بلقیس منزلت، زهرا مرتبت...».

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با بررسی ۴۶۴ وقف‌نامه، تحولات وقف در نواحی روستایی شهرستان چناران و تأثیرات اجتماعی آن را در سه دوره زمانی پیش از اصلاحات ارضی، پس از اصلاحات ارضی و پس از انقلاب اسلامی مطالعه شد. یافته‌ها نشان می‌دهد وقف در این منطقه در طول زمان دستخوش تغییراتی در وسعت و تعداد موقوفات، نوع رقبات وقفی، نیت واقفان، جنسیت و طبقه اجتماعی واقفان شده است. باین‌حال، در هر سه دوره، بیشترین نیت وقف به امور دینی و مذهبی، شامل «احداث مساجد و مراکز دینی»، «آبادانی مراکز مذهبی»، «عزاداری اهل بیت (ع) و ترویج مناسک دینی» و «نشر و تبلیغ اسلام» اختصاص دارد. در مرتبه دوم، نیت عام‌المنفعه مانند «بهداشت و درمان»، «احداث و آبادانی مراکز آموزشی»، «نیازهای ایام و مستمندان روستایی» و «نیازهای عمرانی روستا» مورد تأکید بوده است.

باین‌حال وقف در طول زمان دچار تحولاتی شده است. در وقف‌نامه‌های پیش از اصلاحات ارضی، واقفان بر «ماندگاری اموال»، «جلوگیری از غصب اموال» و «عقب‌اندیشی» تأکید داشتند. این امر نشان می‌دهد که واقفان در این دوران، علاوه بر اهداف مذهبی و اجتماعی، به حفظ مالکیت و انتقال اموال به نسل‌های بعدی توجه ویژه داشتند. پس از اصلاحات ارضی، «محدودسازی تصرف در اموال» به‌عنوان یک مضمون غالب در وقف‌نامه‌ها مشاهده می‌شود؛ زیرا حکومت در این دوران بسیاری از موقوفات را تصاحب و قوانین جدیدی برای افزایش نظارت بر وقف وضع کرد. اصلاحات ارضی موجب شد زمین‌های وقف عام به مدت ۹۹ سال اجاره داده شوند و زمین‌های وقف خاص به تصرف دولت درآید (مصوبات مجلس شورای عالی اوقاف، ۱۳۸۲: ۶۸-۶۹، مصوبات ۱۳۴۶/۹/۱۴-۱۳۴۶/۸/۲۰-۱۳۴۶/۹/۱۹). این امر اعتماد واقفان را به حفظ موقوفات کاهش داد و سبب شد بسیاری از املاک وقفی تا سال ۱۳۵۷ به بهانه «تبدیل به احسن» فروخته شوند. پژوهش‌های طباطبایی و همکاران (۱۴۰۲) و نیک‌مهر و وکیلی (۱۳۹۳) نیز بر اهمیت نیت واقفان در جلوگیری از غصب اموال و محدودسازی تصرف در دوره‌های پهلوی اول و دوم تأکید دارند.

پس از انقلاب اسلامی، توجه به موقوفات مذهبی و دینی افزایش یافت. روند توسعه مساجد و اماکن دینی سرعت بیشتری گرفت و در سال‌های اولیه انقلاب، ۱۲۱ مسجد جدید در نواحی روستایی ساخته شد. در این دوره، نیت واقفان بیشتر بر «ترویج مناسک

دینی» و «فعالیت‌های فرهنگی و قرآنی» متمرکز بود. یکی از دلایل این تغییر، نقش محوری مساجد در سازمان‌دهی اعتراضات مردمی علیه حکومت پهلوی بود. تجمعات در مساجد به بسیج نیروهای اجتماعی و گسترش ایدئولوژی انقلاب کمک کرد. از منظر فوکو، مساجد به عنوان نهادهای مدنی به بازتولید قدرت هژمونیک جمهوری اسلامی کمک کردند. در نتیجه واقفان توجه ویژه‌ای به احداث و توسعه مساجد و مراکز دینی نشان دادند. پژوهش نظری و حسن‌پور (۱۳۹۱) نیز نشان می‌دهد در سال‌های نخست انقلاب اسلامی، مساجد علاوه بر نقش مذهبی، تأثیر اجتماعی و سیاسی گسترده‌ای داشتند که موقوفات را در این حوزه افزایش داد. همچنین مطابق بررسی تغییرات اجتماعی واقفان، در دوره‌های قبل از اصلاحات ارضی، واقفان عمدتاً از طبقه ملاکان و خان‌ها بودند که این امر موجب گستردگی و تنوع رقبات وقفی شده بود. اما پس از اصلاحات ارضی و انقلاب اسلامی، واقفان از طبقات اجتماعی مختلف بودند و نقش ملاکان و ثروتمندان در وقف کاهش یافت. پژوهش‌های رحیمی‌فر و عبدالقهار (۱۳۹۲) و مظفری (۱۳۹۸) نیز بر این تغییر ساختار طبقاتی واقفان تأکید دارند. از نظر جنسیتی، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد میزان موقوفات زنان پس از انقلاب اسلامی کاهش یافته است. پژوهش شاطری و آرزومند (۱۳۹۱) نیز این روند را تأیید می‌کند. با وجود احیای سنت وقف، فقط ۸ وقف توسط زنان در طول چهل سال اخیر ثبت شده است؛ در حالی که در دوره‌های قبل، زنان وابسته به خان‌ها و طبقات متمکن جامعه نقش بیشتری در وقف داشتند.

پیشنهاد‌های پژوهشی و کاربردی چندی می‌توان ارائه کرد: ۱. بررسی نقش وقف در توسعه پایدار روستایی با تأکید بر زیرساخت‌های آموزشی، بهداشت، اشتغال‌زایی و کاهش فقر. این موضوع می‌تواند به سیاست‌گذاران کمک کند تا از وقف برای بهبود کیفیت زندگی روستایی بهره ببرند؛ ۲. تحلیل دلایل کاهش مشارکت زنان در وقف و ارائه راهکارهایی برای افزایش نقش زنان در این حوزه، با تأکید بر موانع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی؛ ۳. مقایسه تطبیقی نظام وقف ایران با کشورهای اسلامی دیگر مانند ترکیه، مالزی و اندونزی، برای شناسایی الگوهای موفق مدیریت و بهره‌برداری از موقوفات و ۴. تشویق واقفان به وقف‌های اجتماعی در حوزه‌هایی مانند آموزش، بهداشت، حمایت از مستمندان، ایجاد مراکز مهارت‌آموزی و بهبود زیرساخت‌های روستایی؛ ۵. بررسی چالش‌های احتمالی وقف در مسیر توسعه پایدار روستایی و ارائه راهکارهای سیاستی برای رفع موانع، در جهت افزایش کارآمدی و اثرگذاری موقوفات.

مأخذ مقاله: مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «مطالعه جامعه‌شناختی نقش نهاد وقف در توسعه روستایی مورد مطالعه روستاهای شهرستان چناران» گروه توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- اشرف نظری، علی و حسن‌پور، علی (۱۳۹۱). مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۲(۴)، ۸۷-۱۱۱.
- الگار، حامد (۱۳۹۶). دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- اورسل، ارنست (۱۳۵۸). سفرنامه اورسل. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: زوار.
- ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. پژوهش، ۲(۶)، ۴۴-۱۵.
- آبراهامیان، پروانه (۱۳۸۱). ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه کاظم میروزمند، حسن شمس‌آوری، محسن مدیرشانه‌چی. چاپ پنجم. تهران: مرکز.

- پیری، صدیقه و صالح پور، نیوشا (۱۴۰۲). اقدامات فقرزدایانه سازمان‌های مردم‌نهاد و واقعیت زندگی فقرا. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۱۵ (۱)، ۱۳۵-۱۵۲. <https://doi.org/10.22059/jrd.2023.363202.668806>
- رازقی، علیرضا، ولوی، پروانه، مرعشی، سید منصور و صفائی‌مقدم، مسعود (۱۳۹۵). بررسی تحلیلی مبانی اسلامی نوع‌دوستی به‌عنوان یک هدف تربیتی. *دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، ۱ (۱)، ۵-۲۴.
- رحیمی‌فر، مهناز و عبدالقهار، سعیداف (۱۳۹۲). موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۴ (۱۲)، ۴۱-۶۹.
- سازمان اوقاف و امور خیریه (۱۳۸۲). *مصوبات و صورت‌جلسات شورای عالی اوقاف از آذر ۱۳۴۵-۱۳۵۷*، معاونت فرهنگی. جلد ۱. سولقانی، علی (۱۳۸۸). نقش وقف در توسعه جوامع روستایی. *وقف میراث جاویدان*، ۱۷ (۶۵)، ۳۰-۳۵.
- شاطری، مفید و آرزومندان، راضیه (۱۳۹۱). بررسی روند تغییرات نقش و جایگاه موقوفات زنان از دوره صفوی تا عصر حاضر (مطالعه موردی شهرستان‌های بیرجند، در میان، سریشه). *زن در فرهنگ و هنر*، ۴ (۲)، ۵-۲۳. <https://doi.org/10.22059/jwica.2012.24392>
- طباطبایی، سید مصطفی، عباسی، علی‌اکبر، چلونگر، محمدعلی و آیار، زهرا (۱۴۰۲). تحلیل محتوای کیفی اغراض زنان واقف در ایران (مورد مطالعه شهر اصفهان در دوره صفوی). *گنجینه اسناد*، ۳ (۱۳۱)، ۲۶-۵۰. <https://www.doi.org/10.30484/ganj.2023.3078>
- عسگریار، شهین، صدری، منیژه، طالعی قره‌قشلاق، عزیز و کاظمی راشد، منیره (۱۴۰۰). اصلاحات ارضی در آذربایجان با تأکید بر موقوفات. *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ*، ۱۶ (۶۳)، ۳۲-۵۹.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). مسجد و مدرنیت: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران. *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۱ (۱)، ۹۹-۱۳۲.
- فولادیان، مجید، فرزانه، مصطفی و شالچی، وحید (۲۰۲۴). تحلیل تحولات وقف‌های غیرمنقول در دوره قاجاریه مورد مطالعه: آستان قدس رضوی. *کنابداری و اطلاع‌رسانی*، ۲۶ (۴)، ۲۸۱-۳۱۲. <https://doi.org/10.30481/lis.2023.418682.2099>
- قربانی، محمدرضا، تقی‌پور، فائزه و پورمیری، منصوره (۱۴۰۲). راهبردهای توسعه مشارکت‌های اجتماعی در سازمان‌های مردم‌نهاد و مؤسسات خیریه. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۱۵ (۱)، ۲۳۷-۲۵۲. <https://doi.org/10.22059/jrd.2023.361246.668799>
- کلاته ساداتی، احمد و فلک‌الدین، زهرا (۱۳۹۹). طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع‌الخیرات شهر یزد. *فرهنگ یزد*، ۲ (۳)، ۶۵-۹۱.
- مظفری، علی (۱۳۹۸). *بررسی ابعاد اقتصادی اجتماعی وقف در عصر ناصری و مظفری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- ناطق، هما (۱۳۸۷). *روحانیت از پراکندگی تا قدرت (۱۸۲۸-۱۹۰۹)*. تهران: رهاورد.
- نوروزی، فرشید و آریان‌فر، حمیدرضا (۲۰۲۴). تحلیل محتوای اسناد موقوفات روحانیون شهر بارفروش در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۳۱۰ ق). *مجله تاریخ ایران*، ۱۷ (۱)، ۱۷۵-۲۱۰. <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234320.1286>
- نیازی، محسن، جعفرپور، مرتضی و کارکنان، محمد (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی وقف*. چاپ اول. تهران: معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان اوقاف و امور خیریه.
- نیک‌مهر، اسدالله و وکیلی، هادی (۱۳۹۲). نیت و مصارف موقوفات واقفان مشهد در دوره پهلوی اول و دوم (با تکیه بر وقف‌نامه‌های اداره اوقاف خراسان رضوی و آستان قدس رضوی). *تاریخ و فرهنگ*، ۴۵ (۲)، ۱۰۹-۱۳۱. <https://doi.org/10.22067/history.v45i8.20164>
- نیک‌مهر، اسدالله (۱۳۹۱). *وقف در مشهد عصر پهلوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- ویلیس، کتی (۱۳۹۳). *نظریه‌ها و تجربه‌های توسعه*. ترجمه حسین ایمانی جاجرمی و پیمان پوررجب. تهران: پژوهاک.

- Abrahamian, Y. (2002). (2002). Iran Between Two Revolutions from the Constitutional to the Islamic Revolution (5th Ed.). Translated by: K. Miruzmand, H. Shams Avari, M. Modir Shanechi. Tehran: Markaz. (In Persian)
- Asgariyar, Sh., Sadri, M., Taleei Qara Qeshlaq, A., & Kazemi Rashed, M. (2021). Land reforms in Azerbaijan with emphasis on endowments. *Quarterly Journal of Scientific Research in History*, 16(63), 32-59. (In Persian)
- Ashraf Nazari, A., & Hassanpour, Ali. (2012). Mosque and Cultural Processes of Power in the Islamic Republic of Iran. *Journal of Islamic Revolution Research*, 2(4), 87-111. (In Persian)
- Boehle, J. (2010). Religious NGOs at the UN and the millennium development goals: An introduction. *Global Change, Peace & Security*, 22(3), 275-296.
- Brown, R. A. (2008). Islamic Endowments and the Land Economy in Singapore: The Genesis of an Ethical Capitalism, 1830–2007. *South East Asia Research*, 16(3), 343-403.
- Clarke, G. (2007). Agents of transformation? Donors, faith-based organisations and international development. *Third World Quarterly*, 28(1), 77-96.
- Clarke, V., & Braun, V. (2013). Teaching thematic analysis: Overcoming challenges and developing strategies for effective learning. *The Psychologist*, 26(2). <http://dx.doi.org/10.24191/jeeir.v11i1.20680>
- Elgar, H. (2017). *Religion and State in Iran: The Role of Scholars in the Qajar Period*. Translated by: A. Serri. Tehran: Tous. (In Persian)
- Endowment and Charity Affairs Organization. (2003). *Approvals and minutes of the Supreme Endowment Council from December 1966 to 1978*, Cultural Affairs Office. Vol. 1. (In Persian)
- Fazeli, N. (1938). Mosque and Modernity: An Analytical and Sociological Review of Mosque Discourses in Iran. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 8(1), 99-132. (In Persian)
- Fouladian, M., Farzaneh, M., & Shalchi, V. (2024). Analysis of the Developments of Immovable Endowments in the Qajar Period; Astan Quds Razavi. *Library and Information*, 26(4), 281–312. <https://doi.org/10.30481/lis.2023.418682.2099> (In Persian)
- Ghorbani, M. R., Taghipour, F., & Pourmiri, M. (2024). Strategies for developing social partnerships in non-governmental organizations and charitable institutions. *Community Development (Rural-Urban)*, 15(1), 237-252. <https://doi.org/10.22059/jrd.2023.361246.668799> (In Persian)
- Iman, M. T., & Noshadi, M. R. (2011). Qualitative Content Analysis. *Journal of Islamic Revolution*, 2(6), 15-44. (In Persian)
- Kalateh Sadati, A., & Falak al-Din, Z. (2010). Classification of Social Dimensions of Jame al-Khairat Endowment in Yazd City. *Yazd Culture*, 2(3), 65–91. (In Persian)
- Mady, A. E. E. (2005, May). How do Islamic organisations see their social role? An Islamic perspective (from Egypt). In *Religion, Politics, Conflict and Humanitarian Action Faith-based Organisations as Political, Humanitarian or Religious Actors: Proceedings of the Workshop*. Geneva, Switzerland: Graduate Institute of International Studies.
- Mozaffari, A. (2019). *Study of the Economic and Social Dimensions of Endowments in the Nasseri and Mozaffari Eras*. Master's Thesis. Faculty of Social Sciences, University of Tehran. (In Persian)
- Nategh, H. (2008). *Clergy from Scatter to Power (1828-1909)*. Tehran: Rahavard. (In Persian)
- Niazi, M., Jafarpour, M., & Karkonan, M. (2015). *Sociology of Endowments* (1st Ed.). Tehran: Cultural and Social Deputy of the Endowments and Charity Affairs Organization. (In Persian)
- Nikmehr, A. (2013). *Endowment in Mashhad during the Pahlavi era*. Master's thesis. Ferdowsi University of Mashhad. (In Persian)
- Nikmehr, A., & Vakili, H. (2013). Intentions and uses of endowments of Mashhad endowments in the first and second Pahlavi periods (based on endowment certificates of the Endowment Department of Khorasan Razavi and Astan Quds Razavi). *History and Culture*, 45(2), 109-131. <https://doi.org/10.22067/history.v45i8.20164> (In Persian)
- Norouzi, F., & Arianfar, H. R. (2024). Content analysis of endowment documents of the clergy of Barforosh during the Qajar period (1210-1344 AH). *Iranian History Journal*, 17(1), 175–210. <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234320.1286> (In Persian)

- Orsolle, E. (1979). *The Caucasus and Persia*. Translated by: A. A. Saeedi. Tehran: Zavar. (In Persian)
- Owais, M., & Ali, J. (2023). Waqf management reform: A pathway to alleviate poverty within Muslim societies. *Journal of Emerging Economies & Islamic Research*, 11(1), 57-70.
- Piri, S., & Salehpour, N. (2023). Poverty alleviation measures of non-governmental organizations and the reality of the lives of the poor. *Community Development (Urban-Rural)*, 15(1), 135-152.
<https://doi.org/10.22059/jrd.2023.363202.668806> (In Persian)
- Rahimifar, M., & Abdul Qahar, S. (2013). Social position of endowments in the Safavid era based on endowment letters. *History of Islamic Culture and Civilization*, 4(12), 41-69. (In Persian)
- Razeghi, A. R., Valavi, P., Marashi, S. M., & Safai Moghaddam, M. (2016). Analytical study of Islamic principles of altruism as an educational goal. *Two Quarterly Journals of Islam and Educational Research*, 8(1), 5-24. (In Persian)
- Saeefurrahman, G. U., & Amanah, Kh. (2024). "Waqf in Social and Cultural Dimensions" in *1st International Conference on Islamic Economics, Business Development and Studies*, KnE Social Sciences, pp. 709-716.
<https://doi.org/10.18502/kss.v9i16.16283>
- Shateri, M., & Arezoomandan, R. (2012). Study of the changing trend of the role and status of women's endowments from the Safavid era to the present (case study of the cities of Birjand, Darmin, Sarbisheh). *Women in Culture and Art*, 4(2), 5-23. <https://doi.org/10.22059/jwica.2012.24392> (In Persian)
- Sulistiawati, N., Rini, R., Nadratuzzaman, M., & Amalia, E. (2023). A Practical Comparison of Waqf (Islamic Endowment) in Indonesia and Other Countries. *Jurnal Indonesia Sosial Sains*, 4(07), 649-655.
<https://doi.org/10.59141/jiss.v4i07.854>
- Sulqani, A. (2009). The role of endowment in the development of rural communities. *Endowment of the Eternal Legacy*, 17(65), 30-35. (In Persian)
- Tabatabaei, S. M., Abbasi, A. A., Chelonegar, M. A., & Abyar, Z. (2023). Qualitative Content Analysis of the Purposes of Women of Knowledge in Iran (Case Study of Isfahan City in the Safavid Period). *Treasure Trove of Documents*, 33(3), 26-50. <https://www.doi.org/10.30484/ganj.2023.3078> (In Persian)
- Willis, K. (2011). *Theories and Practices of Development*. Translated by: H. Imani Jajarmi & P. Pourrajab. Tehran: Pejwak. (In Persian)